

תשובה בעניין יחס ההלכה לעישון

שאלה: לאור המסקנות של מחקרים בעלי חשיבות וכמעט בלי ערעורים מבעלי סמכות רפואית, בקשר לנזק המשמעותי לגוף הנגרם על ידי עישון סיגריות, האם יהיה מוכן הוועד לאסור עישון מסוג זה גם ביחידות וקל וחומר גם ברבים?

תשובה: לאור העובדה שעישון סיגריות גורם נזק גופני משמעותי למעשן אין שום צל של ספק שההלכה אוסרת את העישון איסור מוחלט משלשה עשר טעמים שונים כפי שיפורט להלן. באשר לעישון במקומות ציבוריים כגון מקומות עבודה, כלי רכב וכדומה, אסור לעשן שם לכתחילה ואם עבר ועישן רשאי כל בן אדם הנמצא במקום למחות על כך וחייב המעשן להתרחק מהמקום.

ועתה נברר את הנושא בצורה יסודית.

(א) העישון מזיק לבריאות ומקצר את החיים

בשלושים השנים האחרונות נעשו עשרות מחקרים בארה"ב, באנגליה ובארצות אחרות המוכיחות בצורה ברורה וחד-משמעית שהעישון מזיק לבריאות, מוביל למחלות ממאירות, ומקצר את החיים (לפרטים וספרות ראה אסיא עמ' 258; ר' הלוי, חלק ג' עמ' מ"ד; הרשקוביץ וקטן; ר' וולדנברג, ציץ אליעזר, עמ' ק"א; מלצר; ניוזוויק; פאר תחת אפר, עמ' קס"א-קפ"ד; פוסט; רוזנר ב', עמ' 363-365).

והרי כמה עובדות מני רבות:

- (1) "בכל שנה מתים בארה"ב 390,000 איש כתוצאה מעישון" (ניוויק).
- (2) "יותר מאחד ממשנה ממקרי המוות בארה"ב נגרמים על ידי מחלות הקשורות לעישון" (פוסט).
- (3) כ- 85% ממקרי סרטן הריאות קשורים בעישון, וזהו הסרטן הנפוץ ביותר בישראל (הרשקוביץ וקטן עמ' 234).
- (4) בסקר של מליון בני אדם נמצאו למעלה מפי 7 מתים מסרטן הריאה בין גברים מעשנים בגילאים 45-64 יחסית לבני גילם שאינם מעשנים ויותר מפי 11 בגילאים 65 ומעלה (שם).

5) הקשר בין העישון וסרטן הריאה הוא קשר כמותי ישיר: ככל שעולה צריכת הסיגריות, עולה הסיכוי למות מסרטן הריאה (שם).

6) אנשים המפסיקים לעשן יכולים להוריד את הסיכויים לחלות בסרטן הריאה: לאחר 1-4 שנים הסיכון עדיין גבוה. לאחר 5-9 שנים הוא יורד לפי 6 מאדם שאינו מעשן. לאחר 15 שנים הסיכוי לחלות בסרטן דומה לסיכוי של אדם שאף פעם לא עישן (שם, עמ' 235; והשוה פוסט).

7) ניתן לחשב ש- 558 נפש מתים כל שנה בארץ כתוצאה מסרטן הריאה הנגרם על ידי עישון (הרשקוביץ וקטן, עמ' 236).

8) שתי מחלות נוספות של מערכת הנשימה נגרמות על ידי עישון: דלקת כרונית של הסימפונות (chronic bronchitis) ונפחת הריאות (pulmonary emphysema) ו"הברונכיטיס הכרונית היא מחלה כמעט בלעדית למעשנים" (מלצר, עמ' 227). נפחת הריאות הורסת את רקמת הריאה. העישון תורם בהרבה מקרים להתפתחותה של מחלה זו. השינויים שנגרמים בריאה על ידי המחלה "אינם ניתנים לתיקון". אולם הפסקת העישון בכל שלב שהוא יכולה לעצור את המשך ההדרדרות" (מלצר, עמ' 231, 233).

9) העישון הוא הגורם החשוב ביותר לנפחת הריאות בארה"ב. העישון מגביר בצורה משמעותית את הסיכוי להתפתחות של מחלות לב וסרטן הגרון. נשים הרות המעשנות יולדות תינוקות קטנים יותר ויש להם יותר סיבוכים עובריים (רוזנר ב', עמ' 363, 369; בולקה א', עמ' 54-55; פוסט).

10) שיעורי המוות של מעשנים לעומת לא-מעשנים מודגמת היטב בטבלה שמופיעה אצל מלצר (עמ' 223).

ב) ההלכה אוסרת את העישון מכל וכל

כמעט כל הרבנים שטיפלו בנושא הנידון אסרו את העישון מכל וכל. נתחיל בכמה סיבות כלליות לאסור את העישון ולאחר מכן נעבור לכמה איסורים ספציפיים:

1) פיקוח נפש דוחה הכל

כידוע פיקוח נפש דוחה שבת (יומא פ"ה ע"א-ע"ב ומקבילות), כשרות (משנה יומא ח' ד' = דף פ"ג ע"א), יום הכפורים (שם ח' ה' = דף פ"ב ע"א), וכל המצוות שבתורה חוץ מעבודה זרה, גלוי עריות, ושפיכות דמים (כתובות י"ט ע"א וסנהדרין ע"ד ע"א). האמורא שמואל למד את הנ"ל מהפסוק "ושמרתם את חוקתי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" (ויקרא י"ח:ה') - ולא שימות בהם". (למקורות נוספים ראה פרופ' אברבך הערה 1.) ואם אדם מצווה לעבור על כל המצוות שבתורה כדי להציל את נפש חברו, קל וחומר מצווה הוא להפסיק לעשן כדי להציל את נפשו! במילים אחרות, אם פקוח נפש דוחה שבת, כשרות, יום הכפורים, וכל המצוות שבתורה, קל וחומר בן בנו של קל וחומר דוחה הוא הרגל מסוכן כמו העישון!

2) כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא

שנינו במשנה סנהדרין (ד' ר' = דף ל"ז ע"א):

לפיכך נברא אדם יחידי ללמדך שכל המאבד נפש אחת¹ מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא.

שם מדובר באיום העדים בדיני נפשות כדי שיזהרו להעיד עדות אמת. ואם אדם מצווה לקיים את נפש חברו, את נפשו לא כל שכן?! והרי ר' עקיבא דרש (בבא מציעא ס"ב ע"א) "וחי אחיך עמך" (ויקרא כ"ה:ל"ו) - חייך קודמים לחיי חבריך!"

3) העולם ומלואו שייכים לקב"ה ולכן אין האדם רשאי לחבל בגופו

ר' ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים (1839-1933), טיפל בעניינינו שנים רבות לפני שהוכח שהעישון מסוכן. אף על פי כן הוא שמע כי "כמה רופאים גזרו אומר שכל מי שהוא אדם חלש אסור להרגיל את עצמו בזה שמחליש כוחותיו ולפעמים נוגע גם לנפשו." כתוצאה מכך הוא מחה בפני אנשים חלשים כאלה: "מי התיר לכם להרגיל את עצמכם על כך?" אמנם חז"ל אמרו שהחובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי פטור [ראה להלן סעיף 10]

אבל על כל פנים הלא אמרו שאינו רשאי לחבול בעצמו. ראשית משום "ונשמרתם מאד לנפשתיכם" [ראה להלן סעיף 5] ועוד דין הוא, דהלא תבל ומלואה של הקב"ה ולכבודו בראנו... ואיך ירשה העבד לעשות כפי רצונו, הלא הוא שייך לאדונו? ואם על ידי העישון נגרעו כוחותיו, בודאי ייתבע

לבסוף לדין על זה דהלא עשה זה ברצון לבו ולא באונס! (חפץ חיים, עמ' ס"ב).

גם הרב דרייזין מדגיש ענין זה בצטטו את הפסוק מיחזקאל (י"ח:ד'): "הן כל הנפשות לי הנה" (דרייזין עמ' 75) ורעיון דומה חוזר אצל הרב סיגל, הרב וולדנברג ואחרים בנידון דידן. אם כן, אנו שייכים לקב"ה ואין לנו הזכות לחבל ביצירתו של ה'.²

4) גוף בריא ושלם מדרכי ה' הוא

בפרק ד' מהלכות דעות מונה הרמב"ם שורה ארוכה של דברים שראוי לאדם לעשותם כדי לשמור על בריאותו. רובם לקוחים מספרות התלמוד אבל חלקם נובעים בלי ספק מנסיונו של הרמב"ם כרופא (וכך מדגיש ר' הלוי, חלק ב', עמ' י"א-י"ב). בהלכה א' הוא מסביר את הרעיון המנחה בפרק:

הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה, לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף ולהנהיג עצמו בדברים המברין ומחלימים. ואלו הן: לעולם לא יאכל אדם אלא כשהוא רעב, ולא ישתה אלא כשהוא צמא, ואל ישהה נקביו אפילו רגע אחד, אלא כל זמן שצריך להשתין או להסך את רגליו יעמוד מיד.

לאור מה שידוע לנו על העישון אין ספק שהוא בגדר "דבר המאבד את הגוף" ולפיכך על פי הרמב"ם צריך אדם להרחיק עצמו ממנו.

5) "ונשמרתם מאד לנפשותיכם"

נאמר בספר דברים (ד':ט') "רק השמר לך ושמר נפשך מאד" וכתוב בתריה (ד':ט"ו) "ונשמרתם מאד לנפשותיכם". לפי פשוטם מזהירים פסוקים אלה נגד שכחת התורה (פס' ט') ונגד עבודה זרה (פס' ט"ו) - וכך הדגיש המהרש"א לברכות ל"ב ע"ב ד"ה כתיב) אבל חז"ל שלבום באגדה העוסקת בסכנה פיזית כדי לומר: יהודי חייב לשמור על בריאותו הפיזית (ברכות ל"ב ע"ב למטה - עיין שם). גם הרמב"ם ראה בפסוקים אלה אזהרה נגד סכנות פיזיות. לאחר שהוא מזהיר אדם לעשות כיסוי לבורו וכדומה הוא ממשיך ואומר (הל' רוצח ושמירת הנפש י"א:ד'): "וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר יפה יפה שנאמר 'השמר לך ושמור נפשך'". פסק זה של הרמב"ם עבר גם לשלחן ערוך (חושן משפט תכ"ז: ח').

לבסוף, חז"ל למדו מפסוק ט' מצות לא תעשה. שנינו במשנה (שבועות ד' י"ג = דף ל"ה ע"א) "המקלל עצמו וחבירו בכולן [=בכל הכינויים של ה'] עובר בלא תעשה" ופרשו בגמרא (שבועות ל"ו ע"א): "עצמו דכתיב 'רק השמר לך ושמור נפשך מאד'" וכן נפסק להלכה ברמב"ם (הל' סנהדרין כ"ו: ג'). ואם המקלל את עצמו עובר במצוות "השמר לך", המחבל בגופו בידים לא כל שכן!

יש שלמדו מהפסוקים הנ"ל שהחיוב של שמירת הבריאות הוא חיוב מדאורייתא (ראה פאר תחת אפר, עמ' נ"ז ע"ב באריכות). ברם נראה יותר מהגמרא בברכות שמדובר באסמכתא בעלמא. ברם יש להדגיש שהאחרונים והעם היהודי מדורי דורות ראו בפסוקים אלה אזהרה כללית להשמר מסכנות פיזיות (ראה הסמ"ע לחו"מ תכ"ז ס"ק י"ב; תורה תמימה לדברים ד' ט', אות ט"ז; ואסיא עמ' 238, הערה 7). אם כן, אפילו אם מבחינה טכנית אין המעשן עובר על מצוה מדאורייתא, הוא בודאי עובר על הפסוקים הנ"ל לפי הפירוש המקובל מדורי דורות.

6) הרבה דברים אסרו חכמים מפני שיש בהם סכנת נפשות

בפרק י"א מהל' רוצח ושמירת הנפש פוסק הרמב"ם (בהלכה ד' ואילך): "הרבה דברים אסרו חכמים מפני שיש בהם סכנת נפשות, וכל העובר עליהן ואומר הריני מסכן בעצמי... או אינו מקפיד כד, מכין אותו מכת מרדות." בין השאר אסור לאדם להניח פיו על סילון של מים או לשתות בלילה מן הנהרות ומן האגמים שמא יבלע עלוקה, לשתות מים מגולים שמא שתה מהם נחש, וכדומה (הלכה ו'). כמו כן אסור לאדם לתת מעות או דינרים לתוך פיו שמא יש עליהן רוק יבש של מוכי שחין או מצורעים (שם י"ב: ד'). וכן אסור לאדם לעבור תחת קיר נטוי או על גשר רעוע או ליכנס לחורבה (שם י"ב: ו').

לכאורה אפשר לטעון שחז"ל אסרו אך ורק את הדברים האלה ושאין לנו להוסיף איסורים חדשים מדעתנו. ברם, הפוסקים מדגישים שאלו הן דוגמאות של סכנות ולא רשימה סופית. הרי הרמב"ם בעצמו מוסיף להלכה האחרונה: "וכן כל היוצא באלו משאר הסכנות אסור לעבור (נו"א: לעמוד) במקומן." גם ר' יוסף קארו מדגיש ענין זה בהוסיפו שתי מילים לדברי הרמב"ם הנ"ל: "כל העובר על דברים אלו וכיוצא בהם ואמר [=ואומר] הריני מסכן בעצמי... מכין אותו מכת מרדות והנזהר מהם עליו תבוא ברכת טוב" (שלחן ערוך חושן משפט תכ"ז: י' וזהו הסעיף האחרון בשלחן ערוך כולו!).

וכן פוסק הרמ"א: "וכל אלה הדברים הם משום סכנה... ואסור לסמוך אנס [=על נס] או לסכן נפשו בכל כיוצא בזה" (יו"ד קט"ז: ה' בסוף). לבסוף, גם ספר החינוך מסגנן את האיסור בצורה כללית מאד:

והרבה דברים אסרו זכרונם לברכה כדי להישמר מן הנזקים ומן המקרים הרעים שאין ראוי לו לאדם שיש בו דעה לסכן בנפשו ועל כן ראוי שיתן לבו לכל הדברים שאפשר להגיע לו נזק בהם והעובר עליהם חייב מכת מרדות דרבנן (סימן תקמ"ו=סימן תקל"ח במהד' שעוועל).

אם כן, אין ספק שגם העישון נמנה בין הדברים שאסרו חז"ל מחמת סכנת נפשות וכל הנזהר ממנו עליו תבוא ברכת טוב.

7) אפילו אם תשעה עישנו ולא מתו, אסור לעשירי לעשן

יש הטוענים כי מותר לעשן כי הרבה עישנו כל חייהם ומתו בשיבה טובה ולכן אין בעישון סכנה וודאית. ולא היא. הרי שנינו בברייתא (עבודה זרה ל' ע"ב) בקשר למים מגולים שהוזכרו לעיל:

דתניא: חבית שנתגלתה אף על פי ששתו ממנה תשעה ולא מתו, לא ישתה ממנה עשירי. מעשה היה ששתו ממנה תשעה ולא מתו ושתה עשירי ומת... וכן אבטיח שנתגלתה אף על פי שאכלו ממנה ט' בני אדם ולא מתו, לא יאכל ממנה עשירי, מעשה היה ואכלו ממנה תשעה ולא מתו ואכל עשירי ומת....

הרמב"ם מצטט את הברייתא הזאת להלכה (הל' רוצח ושמירת הנפש י"א: י"ד) והטור פוסק: "אפילו אם שתו מהן אחרים ולא הוזקו אין לשתות מהן" (יו"ד ריש סימן קט"ז).

אם כן, אפילו אם תשעה עישנו ולא מתו, אסור לעשירי לעשן משום סכנה אפשרית.

8) חמירא סכנתא מאיסורא

הטענה הנ"ל שאין בעישון סכנה וודאית נדחית גם על ידי הכלל התלמודי (חולין י' ע"א): "חמירא סכנתא מאיסורא". כלומר, אם יש ספק טומאה ברשות הרבים

פוסקים "טהור" ואילו אם נשאר מים מגולים בלילה וספק שתה מהם נחש ספק לא שתה - אין לשתותם. הפוסקים השתמשו בכלל זה גם בהקשר שלנו. ביורה דעה קט"ז מונה בעל הטורים את הסכנות הפיזיות שמנינו לעיל ומוסיף: "וצריך אדם ליזהר באלו הדברים מאד להחמיר בספקו שיותר החמירו מספקו מבספק איסור." (והבית יוסף שם מביא את הסוגיא הנ"ל מחולין). והרמ"א לשלחן ערוך יורה דעה קט"ז: ה' כותב: "וכן יזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה כי סכנתא חמירא מאיסורא ויש לחוש יותר לספק סכנה מלספק איסור." (ודבריו מובאים בקיצור שלחן ערוך ל"ג:ז').

אין ספק שהעישון הוא לכל הפחות ספק סכנה כי יש סיכוי גבוה שהמעשן מסכן את בריאותו ולכן העישון אסור על פי הכלל "חמירא סכנתא מאיסורא".

9) אין סומכין על הנס

יש מעשנים הטוענים שיש להם בטחון שה' ישמור עליהם ולא יתן להם לחלות. על כגון דא כבר נאמר בתלמוד "דלאו כל יומא מתרחיש ניסא" (מגילה ז' ע"ב ופסחים נ" ע"ב). וכן מסופר בקדושין (ל"ט ע"ב) על אדם שטיפס על סולם כדי לקיים מצוות שילוח הקן ובחזירתו נפל. בין השאר מציעים שהסולם היה רעוע שהיזקו קבוע וידוע "וכל היכא דקביע היזיקא לא סמכין אניסא" [=וכל מקום שקבוע היזקו לא סומכים על נס]. גם במקרה דידן הנזק של העישון קבוע וידוע ואין סומכין על הנס. וכן פסק רבי ינאי "לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר שעושין לו נס שמא אין עושין לו נס" (שבת ל"ב ע"א ותענית כ' ע"ב). וכך קובע הזוהר שאין סומכין על הנס ולא בכל שעה מתרחיש נס (הזוהר לבראשית קי"א ע"ב). וכך פוסק הרמ"א הנ"ל (יו"ד קט"ז: ה' בסוף): "וכל אלו הדברים הם משום סכנה ושומר נפשו ירחק מהם ואסור לסמוך אנס או לסכן נפשו בכל כיוצא בזה." ולכן אסור למעשן לסמוך על הנס וחייב הוא להפסיק את העישון לאלתר.

10) אין אדם רשאי לחבול בעצמו

שנינו במשנה (בבא קמא ח': ו' = דף צ' ע"ב): "החובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי - פטור" וכך סבור ר' עקיבא באבות דרבי נתן (נוסחא א', פרק ג', מהד' שכטר, ח' ע"א). רוב הפוסקים העתיקו את המשנה כלשונה (רי"ף ורא"ש על אתר; טור חו"מ ת"כ; ור' יוסף קארו בשו"ע שם, סעיף ל"א; וראה באינצקלופדיה תלמודית ערך "חובל", כרך י"ב, טור תרפ"ב הערה 49 לעוד ראשונים שפסקו כך). רק פוסק אחד פסק נגד המשנה הזאת (הרמ"ה המובא בטור הנ"ל ובשיטה מקובצת לב"ק). אבל הרמב"ם פוסק (הל' חובל ומזיק ה' א') בצורה ברורה וחד-משמעית: "אסור לאדם

לחבול בין בעצמו בין בחבירו". אם כן לדעת רוב הפוסקים אין אדם רשאי לחבול בגופו על ידי עישון.

11) בל תשחית

על פי התורה אסור לקצץ אילני מאכל בלי שום סיבה (דברים כ': י"ט-כ'). חז"ל הרחיבו את האיסור להשחתת כלים, בגדים, בניינים ומאכלות ללא צורך (רמב"ם, הל' מלכים ו': י"י). אבל ר' שלמה לוריא פסק שגם המחבל בעצמו עובר בבל תשחית (ים של שלמה לבבא קמא פרק ח', סימן נ"ט). אכן יש מי שמחלק בין הקורע בגדיו על מת שעובר בבל תשחית למחבל בעצמו שאינו עובר "מפני שזה מעלה ארוכה וזה אינו מעלה ארוכה" (הפרישה לטור חו"מ ת"כ ס"ק כ"א בסוף). אבל במקרה דידן יתכן שגם הוא היה מודה שהמעשן עובר בבל תשחית כי בהרבה מקרים הגוף לעולם לא מבריא (השוה לאינצקלופדיה תלמודית הנ"ל, הערה 54).

אם כן, לפי המהרש"ל עובר המעשן על איסור בל תשחית.

12) ההלכה אוסרת את ההתאבדות אפילו אם היא ממושכת ואיטית

למדנו בבראשית רבה (ל"ד: י"ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 324 והשווה ב"ק צ"א ע"ב): "ואך את דמכם לנפשיכם אדרושי (בראשית ט': ה') להביא את החונק עצמו". על סמך זה פוסק הרמב"ם (הל' רוצח ושמירת הנפש ב': ב'): "...וכן ההורג את עצמו כל אחד מאלו שופך דמים הוא ועון הריגה בידו וחייב מיתה לשמים ואין בהן מיתת בית דין". אם כן, ההתאבדות אסורה על פי ההלכה ובמיוחד ההתאבדות על ידי חנק והרי המעשנים חונקים את עצמם בצורה איטית (ראה לעיל בסעיף א, 8). אמנם, ישנם הטוענים שהתאבדות ממושכת אינה נחשבת כהתאבדות אבל אין דבריהם נראים. הרי הרמב"ם פוסק (שם ב': י"ג) ש"המכה עבד שאינו שלו אפילו מת לאחר כמה ימים מחמת המכה הואיל והכהו כדי להמית הרי זה נהרג עליו כשאר בני חורין". ואם רצח "ממושך" עדיין נחשב כרצח, אפשר לומר שגם התאבדות ממושכת נחשבת כהתאבדות (וכך סבורים פרופ' אברבך עמ' 51-52 ורוזנר ב', עמ' 368. לדעה הפוכה ראה ר' הלוי חלק ז', עמ' של"ט).

יתר על כן, ספר חסידים משתמש בפסוק הנ"ל מבראשית ללמוד שכל אלה שמתו משום שסיכנו את חייהם "עתידין ליתן את הדין שגרמו מיתה לעצמם". בתור דוגמא הוא כולל מי שמתקוטט עד שהורגים אותו או "אם הלך במקום סכנה כגון על קרח ונפל ומת או [ב]חורבה רעועה" (ספר חסידים מהד' מרגליות סימן

תרע"ה=מהד' ויסטינצקי, סימן קס"ג והשוה שם סימן תתשנ"ו). אם כן, לפי ספר חסידים גם סיכון עצמי המוביל למוות נחשב להתאבדות ולכן כל מי שמת מחמת עישון עתיד ליתן את הדין שגרם מיתה לעצמו.

13) אסור לקצר את החיים אפילו בדקה

הרב שלמה וולבה אוסר את העישון מכל וכל. והרי טענתו העיקרית: כל סיגריה שאדם מעשן עלולה לקצר את חייו בחמש דקות. והנה לקצר חי אדם אפילו של גוסס אפילו לדקה אחת זוהי שפיכות דמים כדאיתא בשבת קנ"א ע"ב [במשנה ובגמרא השוה מסכת שמחות פרק א' ושלחן ערוך יו"ד של"ט: א'] די בדבר נורא זה להזהיר את כל אחד על החומרא הגדולה של דין 'ונשמרתם מאד לנפשתיכם' [ראה עליל סעיף 5], כי הרי נמצא שיש בעישון סיגריה אחת משום התאבדות של חמש דקות חיים יקרים כאשר דקה אחת של חיי יהודי לא תסולא בפז... (פאר תחת אפר, עמ' מ"ט).

כלומר, אם אסור לקצר חייו של גוסס אפילו בדקה אחת או בשניות ספורות, קל וחומר שאסור לאדם לקצר את חייו בחמש דקות על ידי עישון סיגריה אחת.

ג) דחיית השיטה הטוענת שראוי להימנע מעישון אבל אין בו איסור

חמישה רבנים (ר' אויערבך, אלישיב, בלייך, יוסף, ופיינשטיין) מסכימים שיש להמנע מעישון אבל טוענים שאין העישון אסור על פי ההלכה. בנוסף על כך, טענות אחרות נשמעות בציבור נגד האיסור הנידון. להלן נדון בקיצור בכל הטענות האלה ונוכיח שאין בהן ממש ושהאיסור במקומו עומד:

1) יש טוענים ש"אין גוזרין גזרה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה" (ב"ק ע"ט ע"ב ומקבילות). ברם שתי תשובות יש בדבר. ראשית כל, כבר ראינו שמדובר בפיקוח נפש שדוחה הכל ואין סיבה שהוא לא ידחה גם את הכלל הזה (פרופ' אברבך עמ' 75; רוזנר ב', עמ' 368). יתירה מזאת, אין מדובר כאן בגזירה חדשה כי הוכחנו לעיל (בחלק ב ובמיוחד בסעיף 6) שהעישון כבר אסור על פי ההלכה הקיימת מדורי דורות ואין צורך לגזור גזירה חדשה.

2) יש כלל תלמודי "מוטב שיהו שוגגין ואין מזידין" (ביצה ל' ע"א ומקבילות)³. אם כן, אולי עדיף לשתוק כי ממילא רוב המעשנים לא יקשיבו ועדיף שיעברו בשוגג

ולא בזדון. ברם גם כלל זה נדחה על ידי פיקוח נפש. עדיף שהרבה יעברו בזדון אם הרבה אחרים יצייתו ויינצלו "וכל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא" (פרופ' אברבך עמ' 57-58; רוזנר ב', עמ' 368).

3) הרב בלייך (בלייך א') טוען שלו ידעו חז"ל על סכנת העישון יתכן שהיו גוזרים נגדו, אבל בהיעדר גזירה כזאת ובהיעדר היכולת לרבני זממנו לגזור גזרות על כלל ישראל, יכולים הרבנים להשתמש בהטפה ושכנוע בלבד. ולכן הדגשנו לעיל (סעיף ב, 6) שהפוסקים שעסקו בסכנות פיזיות כגון מים מגולים כתבו "וכן כל יוצא באלו משאר סכנות" וכדומה. כלומר, העישון כבר כלול מעצם טיבו ברשימת הסכנות שחייבים להימנע מהם ואין שום צורך בגזירה חדשה.

4) הרב בלייך (בלייך א') מביא את דברי ר' יעקב אטלינגר (שו"ת בנין ציון סימן קל"ז) האומר: בסכנה עתידית אפשרית הולכים אחר הרוב דאם לא כן איך מותר לירד לים ולצאת למדבר שהם מהדברים שצריכין להודות על שניצולו [על ידי ברכת הגומל] ואיך מותר לכתחילה להיכנס לסכנה ולעבור על 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם'? אלא על כרחך כיון דבאותה שעה שהולך עדיין ליכא סכנה הולכין אחר הרוב [ומותר].

כלומר, יש הבדל בין סכנה מיידית ממשית שאסורה וסכנה עתידית אפשרית שמותרת מכיון שברוב המקרים שום דבר לא יקרה לנוסע. הרב בלייך מקיש משם לעניין העישון: אין סכנה בעת העישון. הסכנות בעישון מונחות בעתיד ורוב המעשנים אינם מתים ולכן הולכים אחר הרוב והעישון מותר. ברם יש הבדל מהותי בין הנסיעה המסוכנת לבין העישון. הנוסע בים לבקר קרובים או במדבר לשם מסחר מסכן את חייו לצורך חברתי כלשהו ובלעדי אותן פעולות החברה האנושית לא היתה מתפקדת. מאידך גיסא, לעישון אין שום מטרה חברתית הכרחית ובלעדי העישון יכולה החברה להמשיך ולתפקד ללא בעיות. (כך מדגיש הנדל עמ' 137-138 והשוה זלצמן עמ' 11). יתר על כן, כפי שהדגשנו לעיל (בסעיף א') כל סיגריה משפיעה לרעה על הלב, הראות, לחץ הדם והגוף כולו (וכך מדגישים ווייס עמ' 140 ופרופ' סומפולינסקי, פאר תחת אפר, עמ' קס"א). ההשפעה השלילית איננה עתידית ואפשרית אלא מיידית וודאית. יתכן שאותו בן אדם לא יחלה בסרטן אבל כל סיגריה משפיעה לרעה על בריאותו. אין זה דומה לנסיעה בים שברוב המקרים איננה פוגעת בנוסע כלל וכלל. (לסתירה אחרת של שיטת בלייך ראה בולקה א', עמ' 54).

5) הרב פיינשטיין (פיינשטיין א') אומר בין השאר שמותר לעשן "בפרט שכמה גדולי תורה מדורות שעברו ובדורנו שמעשנין...". ברם, פרט זה אינו מעלה ואינו

מוריד. ראשית כל, אותם גדולים לא ידעו שהעישון מסוכן. אדרבה הם חשבו שהוא מרגיע את העצבים ומסייע לאיכול (ראה ר' יעקב עמדין במור וקציעה לאו"ח תקי"א; ור' חיים בנבנישתי ור' אברהם סופר המובאים אצל ר' פריהוף)! ואכן, הרב היחידי ששמע מרופאים שהעישון מחליש - החפץ חיים - אסר את העישון כפי שראינו לעיל (סעיף ב, 3)! שנית, הרב פיינשטיין דוגל בשיטה החרדית של "דעת תורה" ו"אמונת חכמים" שלפיה "גדולי תורה" מושפעים מרוח הקודש ואינם מסוגלים לטעות.⁴ ברם תפיסה זאת היא המצאה של רבנים חרדיים בעת החדשה וזרה לחלוטין ליהדות הנורמטיבית.⁵

6) הרב פיינשטיין מדגיש (פיינשטיין ב') שבהלכות דעות (לעיל סעיף ב, 4) נקט הרמב"ם בלשון "צריך" ואילו בהלכות רוצח (לעיל סעיף ב, 6) נקט הוא בלשון "אסור". כלומר הדברים בהלכות דעות הם עצות טובות ולא איסורים והעישון שייך לקטגוריה הראשונה. ברם הרב לוי חולק (חלק ב', עמ' י"ב). בהלכות דעות

לא התכוון הרמב"ם בכך לעצות טובות בלבד, כי זאת היה עושה בעשרות ספרים אחרים ואגרות רבות שכתב. כאן התכוין הרמב"ם לפסוק הלכה... הרי שכאשר נפסקו להלכה נאסרו על כל אדם מכח קדושת ההלכה, ככל דין אחר המבואר שם...

אין ספק שהצדק עם הרב הלוי. יתר על כן, כפי שהוכחנו לעיל, העישון אסור הן על פי הלכות דעות, והן על פי הלכות רוצח, והן משום כל שאר הטעמים שמנינו ואי אפשר להגדירה כעצה טובה בלבד.

7) הרב פיינשטיין כתב את תשובתו הראשונה (פיינשטיין א') בשנת תשכ"ד כשסכנות העישון עדיין לא היו ידועות ברבים ואף לא ברורות לחלוטין. אבל תשובתו השניה (פיינשטיין ב') נכתבה בשנת תשמ"א ואף על פי כן אין הוא מודע כלל וכלל לכל המחקרים הנ"ל (סעיף ב') ואף דוחה כלאחר יד את עדותו האישית של השואל הד"ר רוזנר, מומחה לרבים לענייני רפואה והלכה. יתירה מזאת, הוא אף משוה את העישון ל"הרבה מיני אוכלין שהאינשי נהנין מהם ביותר כבשרא שמנא ודברים חריפים ביותר" שאינם אסורים משום חשש סכנה מאחר שרוב האנשים אינם מסתכנים בכך. לעומת זאת, פוסקים כגון הרב הלוי (חלק ג' עמ' מ"ד) והרב וולדנברג (ציץ אליעזר עמ' ק"א) שקראו מחקרים על הנושא פסקו בהתאם לעובדות המדעיות ואסרו את העישון מכל וכל.

8) הרב פיינשטיין, הרב בלייך ואחרים שנמנעו מלאסור את העישון הסתמכו בעיקר על הכלל התלמודי "שומר פתאים ה'" (תהילים קט"ז:ו). והרי

המקורות: לפי האמורא שמואל (שבת קכ"ט ע"ב) ראוי להקיז דם בערב שבת. שואלת הגמרא: והרי הדבר מסוכן מבחינה אסטרולוגית ביום ששי בשעות זוגיות?! ומשיבה: כיון דדשו בה רבים "שומר פתאים ה'". לפי יבמות ע"ב ע"א מסוכן למול או להקיז דם ביום המעונן או כשנושבת רוח דרומית אבל עכשו כיון דדשו בה רבים "שומר פתאים ה'". לפי נדה ל"א ע"א מסוכן לקיים יחסי אישות ביום התשעים להריון אבל אביי מתיר כי "שומר פתאים ה'". לפי ר' אליעזר (עבודה זרה ל' ע"ב) מותר לאכול תאנים וענבים בלילה מבלי לחשוש מארס הנחש כי "שומר פתאים ה'". לבסוף, ביבמות י"ב ע"ב (והרבה מקבילות) יש מחלוקת בין ר' מאיר וחכמים. לפי רבי מאיר שלשה סוגי נשים משמשות במוך [=אמצעי למניעת הריון]: קטנה שמא תתעבר ותמות, אשה הרה שמא ייפגם הוולד, ואשה מניקה שמא תצטרך לגמול את בנה וימות. "וחכמים אומרים: אחת זו ואחת זו משמשות כדרכה והולכת ומן השמים ירחמו שנאמר 'שומר פתאים ה'".⁶

על סמך כלל זה כתב הרב פיינשטיין כבר בתשובתו הראשונה (פיינשטיין א'): הנה בדבר עישון סיגריות ודאי מכיוון שיש חשש להתחלות מזה מן הראוי להזהר מזה, אבל לומר שאסור מאיסור סכנתא מכיוון שדשו בה רבים כבר איתא בגמרא בכהאי גוונא שומר פתאים ה' בשבת דף קכ"ט ובנדה דף ל"א...

ברם חכמים רבים כבר דחו את הסברא הזאת ויש לפחות שש דרכים שונות לדחותה:

(א) הרב וולדנברג (ציץ אליעזר עמ' ק"א) והרב נבנצל (אסיא עמ' 261) קובעים שהגמרא רק אמרה כן במקום שהסכנה לא הוכחה והמציאות לא הראתה על היפוכו של דבר. אבל לא שייך לומר שומר פתאים ה' במקום שאנו עדים שאין רצונו של ה' לשמור. "אם כן בודאי ובודאי שאבסורדי הוא להעלים עין מכל זה [=מהמחקרים המדעיים] ולהפטיר כלאחר יד ולומר כי גם על כגון זה נאמר שומר פתאים ה'!" (ציץ אליעזר שם).

(ב) הכלל שומר פתאים ה' חל כשהציבור באמת מורכב מ"פתאים" שאינם מכירים את העובדות המדעיות, אבל בימינו כל מעשן שמע וקרא עשרות פעמים שהעישון מסוכן ואם הוא מתעלם מכך שאין הוא בגדר פתי ואין ה' שומר עליו (פרופ' אברבך עמ' 56-57) והשוה לדברי בעל תרומת הדשן המובאים בפאר תחת אפר עמ' ע"ח ו-ע"ט).

(ג) כשחז"ל היו בטוחים שיש סכנה הם גזרו נגד מי סילון ומים מגולים ולא השתמשו בכלל שומר פתאים ה'. כלל זה בא לידי ביטוי רק במקרה של ספק. העישון הוא סכנה וודאית ולכן הכלל אינו שייך (שם, עמ' 57 והשוה פלדמן, עמ' 201-203 להסבר דומה בקשר למוך).

(ד) במקרים בגמרא המעשה כשלעצמו אינו מזיק. אדרבה, מדובר במעשה תמים ולא-מזיק כגון אכילה, טיפול רפואי, או קיום מצוה ולכן מתעלמים מנזק צדדי על פי הכלל שומר פתאים ה'. אבל במקרה הנידון העישון בעצמו מסוכן מאד ולכן הכלל אינו רלוונטי (ווייס עמ' 139-140).

(ה) הרב הלוי (חלק ט', עמ' נ"ד-נ"ה) מסביר שהכלל שומר פתאים ה' רק שייך במקרה שהסכנה היא "ענין סגולתי בלתי מובן בהגיון... אבל בדבר שנזקו גלוי ומובן בדרך הטבע וגם נראה לעין ממש, מהיכא תיתי לומר שומר פתאים ה' ולהתיר?!"

(ו) ר' חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (א"י ואיטליה, 1724-1806) כתב שאין לסמוך על כלל זה בדברים שלא נזכרו בתלמוד או בראשונים במפורש (שו"ת חיים שאל, סימן נ"ט המובא בפאר תחת אפר, עמ' פ"ב עם עוד פוסקים שסברו כך) ואם כן אין לסמוך עליו בנידון דידן.⁷

(9) לבסוף, ראוי להדגיש שהרב פיינשטיין סותר את עצמו בענין הנידון. בתשובותיו משנות תשכ"ג ותשמ"א מסרב הוא לאסור את העישון מהנימוקים האמורים לעיל. אבל בשנת תשל"ג הוא פסק בדיוק ההפך בקשר לעישון חשיש! והרי דבריו על החשיש (פיינשטיין ד'): "הנה בדבר אשר התחילו איזה בחורים מהישיבה לעשן חשיש (מעראוואנא), פשוט שהוא דבר אסור מכמה עיקרי דינים שבתורה חדא שהוא מקלקל ומכלה את הגוף...". והרי הדברים תמוהים: החשיש אסור משום סכנה פיזית למרות שיש על כך חילוקי דעות אצל החוקרים, ואילו העישון שמזיק לבריאות לכולי עלמא מותר על פי הכלל שומר פתאים ה'!?"

בהמשך התשובה על החשיש נאמר: "ועוד שהוא גורם תאוה גדולה אשר הוא יותר מתאוות אכילה וכדומה הצריכים לאדם לחיותו." כלום סיגריות אינן גורמות תאוה כזאת! והרי הוא בעצמו הדגיש (פיינשטיין ב') "שאלו הרגילין בזה נהנין מזה מאד ומצטערין כשאין להם סיגריות עוד יותר מחסרון מיני אוכלים טובים, ואף יותר מחסרון אוכלין לגמרי לזמן קצר!" ואם כן למה החשיש אסור והסיגריה מותרת?!

לבסוף, הוא כותב על החשיש: "וכל שכן שאסור להביא עצמו לתאווה גדולה עוד יותר [מאכילה] ולדבר שליכא שום צורך להאדם בזה שהוא אסור." כלום יש לעישון סיגריות יותר צורך לאדם מעישון חשיש! הוי אומר, אם החשיש אסור מהטעמים הנ"ל של קלקול הגוף, תאווה גדולה, וחוסר תועלת, קל וחומר שעישון הסיגריות אסור מאותם טעמים גופם!

ד) העישון במקום ציבורי אסור לכתחילה ואם עבר ועישן רשאי כל בן אדם למחות וחייב המעשן להתרחק מהמקום

חלק מהפוסקים והמדענים כבר טיפלו בנושא העישון במקום ציבורי (ראה בולקה א', עמ' 54-55; גייקוב; גרובנר; הלפרין עמ' 239-240; הרשקוביץ וקטן עמ' 235 והספרות בהערות 6-9 שם; וולדנברג, ציץ אליעזר, עמ' ק"ג; כנסת הרבנים; מצגר; ניוזוויק - המאמר השני; פיינשטיין ג'; רוזנר ב', עמ' 369-370; שלחן עגול). ר' גרובנר, הלפרין, וולדנברג ופיינשטיין פסקו שכל אחד הנמצא בסביבות מעשן רשאי למחות על כך וחייב המעשן להתרחק ממנו. פסק זה מבוסס על הדין של קוטרא [=עשן] ובית הכסא (בבא בתרא כ"ג ע"א; רמב"ם, הל' שכנים י"א ד', ה', ז'; שלחן ערוך, חושן משפט קנ"ה: ל"ו, ל"ז, ל"ט, מ"א ונשאי הכלים על אתר; אנצקלופדיה תלמודית ערך "הרחקת נזיקין" כרך י' טור תרצ"ב-תרצ"ד וראה דיון מפורט אצל ר' גרובנר ווולדנברג). בדרך כלל כשמדובר בהרחקת נזיקין אם המזיק לא התרחק וחבירו שתק סימן הוא שחבירו מחל על הנזק ואינו יכול לחזור ולהרחיקו. אבל בעשן ובריח של בית כסא אין לו חזקה. "ואפילו שתק הניזק כמה שנים הרי זה חוזר וכופהו להרחיק" (רמב"ם, הל' ד').

אמנם יש מחלוקת אם עשן הסיגריה מתאים בדיוק להגדרה של עשן בשלחן ערוך (עיין שם בסעיף ל"ז ואצל ר' גרובנר ווולדנברג באריכות). אבל אפילו אם עשן הסיגריה איננו קוטרא יש הלכה נוספת: "כל דבר שידוע שאין המערער יכול לסבלו אע"פ ששאר בני אדם סובלים אותו אין לו חזקה כנגד מערער זה" (שו"ע שם, סעיף מ"א). כלומר למדו מהמעשה ברב יוסף (ב"ב שם) שאפילו נזק סובייקטיבי נחשב לנזק והניזק יכול למחות וחייב המזיק להתרחק. ומהו שיעור ההרחקה? לפי הרמ"א (שו"ע שם, סעיף כ') "כל ההיזקות שלא נתבארו שיעור הרחקתן - בכדי שלא יזיק לפי ראות הבקיאין". מאידך, לפי תשובה של גאון (תשובות הגאונים, מהד' אסף, ירשלים, תרפ"ט, עמ' 32) מרחיקים שיעור כדי שלא יבוא העשן ויזיק לאנשים בעיניהם ויצער להם (וכך סבור הרב וולדנברג, עמ' ק"ג).

אם כן, לפי הפוסקים הנ"ל מותר לעשן במקום צבורי לכתחילה, ורק חייבים להתרחק מהמקום בדיעבד אם מישהו מוחה על כך. ברם נראה יותר שאסור לעשן בצבור לכתחילה וזאת משתי סיבות:

(א) הרב בולקה מציין לתוספתא בבא בתרא א' י' (מהד' ליברמן עמ' 131): "מרחיקין את הכבשונות מן העיר חמשים אמה" וכן נפסק להלכה ברא"ש (ב"ב פרק ב', סימן כ"ה) בטור (חוי"מ קנ"ה) ובשלחן ערוך (חוי"מ קנ"ה: כ"ג). ואמנם לא היו בונים כבשונות בירושלים בתקופת בית שני (ב"ק פ"ב ע"ב). וכל כך למה? מסביר הבבלי (שם) "משום קוטרא" ואילו הרב בולקה מסביר את הענין במושגים של ימינו: "וזאת מפני שהחומרים המזהמים הנפלטים מן הכבשונות מזיקים לתושבי העיר אשר צריכים לנשום אויר צח." אם כן, העישון בצבור אסור לכתחילה כי הוא מזהם את האויר ולכן יש להרחיק אותו מהציבור.

(ב) אין הסכמה כללית לגבי הסכנות של העישון "הפסיבי" אבל לדעת הרבה חוקרים יש בו סיכון רציני. לדוגמה, לנשים שבעליהן מעשנים יש סיכוי גבוה יותר ללקות בסרטן הריאה והסיכון עולה ביחס ישיר למידת העישון של הבעל. (למחקרים שונים ראה הרשקוביץ וקטן הנ"ל, בולקה הנ"ל, ניוזוויק הנ"ל, ורוזנר הנ"ל). אם כן הדבר, העישון במקום צבורי אסור לכתחילה על פי הכלל בניזיקין המכונה "גירי דיליה" (או "דידיה") כלומר "חצים שלוי". כלומר, אסור לאדם לעמוד ברשותו ולירות חיצים למקום אחר בטענה שהוא לא התכוון להזיק (ב"ב כ"ב ע"ב; רמב"ם, הל' שכנים י' ה'ו'; אנצקלופדיה תלמודית ערך "גירי דיליה", כרך ו', טור ל"ה-ל"ו וערך "הרחקת נזיקין" כרך י', טור תרכ"ח-תרל"א, תרס"ג-תרס"ו). באחת מההלכות בענין זה פוסק הרמב"ם (הל' שכנים י"א: א' ומשם מילה במילה בשו"ע חוי"מ קנ"ה: ל"ד):

מי שעשה גורן בתוך שלו או קבע בית הכסא או מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהן צריך להרחיק כדי שלא יגיע העפר או ריח בית הכסא או האבק לחבירו כדי שלא יזיקו. אפילו היתה הרוח [אחראית להבאת האבק או הריח בכיוון חבירו], הרי זה חייב להרחיק כדי שלא יגיעו ולא יזיקו... שכל אלו כמי שהזיקו בחציו הן.

אין ספק שעשן הסיגריות הוא "כיוצא בהן" ולכן אסור לעשן במקום צבורי לכתחילה כי העושה כן גורם נזק לחבירו על ידי "חציו".

ואמנם כך פוסק הרב בולקה (בולקה א', עמ' 55 והשוה גייקוב, כנסת הרבנים ושלחן עגול לפסקים דומים) על סמך דין הכבשונות בלבד: "...משקל הראיות

הרפואיות מראה בבירור שהוא אסור בכל זירה ציבורית או בכל מצב העלול להשפיע לרעה על בריאות הציבור".

לבסוף, ראוי לזכור את האזהרה הכללית של בעלי התוספות (ב"ק כ"ג ע"א ד"ה ולחייב המובא על ידי גרובנר עמ' ק'): "ונראה מכאן לדקדק - דיותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יוזק."

סיכומו של דבר, ההלכה אוסרת את העישון איסור מוחלט וכל הנזהר ממנו עליו תבוא ברכת טוב. כמו כן, אסור לעשן במקום צבורי לכתחילה ואם עבר ועישן רשאי כל בן אדם הנמצא במקום למחות על כך וחייב המעשן להתרחק מהמקום. יהי רצון שייכנסו דברינו אל לב הקוראים ועל ידי כך תיהפך תורתנו לתורת חיים תרתי משמע - רוחנית וגופנית.

הרב דוד גולינקין

בהסכמת כל חברי הוועד תש"ן

הערות

1. בהרבה דפוסים כתוב "נפש אחת מישראל" אבל פרופ' א"א אורבך כבר הוכיח ש"מישראל" היה חסר בנוסח המקורי. ראה מאמרו "כל המקיים נפש אחת..." גלגוליו של נוסח" וכו', תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 268-284 = מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 561-577.
2. וכן אומר הרמב"ם בקשר לרוצח (הלי רוצח א': ד'): "...ואפילו רצה גואל הדם לפוטרו [אסור], שאין נפשו של זה הנהרג קניין גואל הדם, אלא קניין הקב"ה." וכן מדגיש בימינו הרב ראובן גורדיס, בתשובתו על ההפלות: Robert Gordis, *Love and Sex: A Modern Jewish Perspective*, New York, 1978, pp. 145-146 = *Proceedings of the Committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement 1980-1985*, New York, 1988, p. 25. להלכות אחרות שנבעו מכלל זה ראה הרב שלמה יוסף זוין, לאור ההלכה, מהד ב', תל אביב, תשי"ז, עמ' שי"ח-ש"י.
3. על כלל זה ראה לאחרונה הרב גרשון בקון, "Leave Israel Alone - Better Unintentional Sinners Than Deliberate Ones", *Halakhah and the Modern Jew*, 1989, pp. 9-17.
4. ראה למשל ר' משה חיים שלנגר, אמונת חכמים: היחס לתלמידי חכמים, מכללה, ירושלים, תשמ"ג; ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, יורה דעה, חלק ב', סימן ד', עמ' ו'; Alan Yuter, "Mehizah, Midrash and Modernity", *Judaism*, Vol. 28, No. 2 (Spring 1979), pp. 154-159; William Helmreich, *The World of the Yeshiva*, New York and London, 1982, pp. 68-69.
5. ראה למשל שמחה פרידמן, אמונת חכמים, הקיבוץ הדתי - נאמני תורה ועבודה, תשמ"ב ובמיוחד ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ב', תל אביב, תשל"ח, עמ' קמ"ו-קמ"ז.
6. לדיון מאלף וממצה בברייתא זו ראה David M. Feldman, *Marital Relations, Birth Control and Abortion in Jewish Law*, Third Edition, New York, 1974, pp. 169-226. [להלך: פלדמן].
7. להתקפה תיאולוגית על כלל זה ראה זלצמן, עמ' 7 - 9.

ספרות

- אברבך – Prof. Moses Aberbach, "Smoking and the Halakhah", *Tradition* 10/3 (Spring 1969), 49-60 – אברהם – אברהם סופר אברהם, נשמת אברהם, חלק אורח חיים, עמ' רע"ט-ר"פ; חלק חושן משפט, עמ' קפ"ו-קפ"ח, רמ"ב
- אויערבן א' – ר' שלמה זלמן אויערבך, המובא על ידי ד"ר אברהם אברהם, לב אברהם, חלק ב', ירושלים, תשל"ח, עמ' י"ז = A.S. Abraham, *Medical Halachah for Everyone*, N.Y., 1980, p. 6 וכן בספרו נשמת אברהם, חלק או"ח תקי"א ס"ק א', עמ' רע"ט וכן באסיא עמ' 245, הערה 57 ואצל רוזנר ב', הערה 37
- אויערבך ב' – פאר תחת אפר, עמ' ד' אלישיב – ר' יוסף אלישיב המובא על ידי גרובנר, עמ' ק"ב
- אסיא – ספר אסיא, כרך חמישי (תשמ"ו), עמ' 220-262
- ארגון רפואה על פי ההלכה – מצוטט על ידי הרב ח"ד הלוי, עשה לך רב, חלק ו', עמ' שפ"ג-שפ"ד
- בולקה א' – ר' ראובן פנחס בולקה, "בעיות מוסריות בעישון", הדרום מ"ח (ניסן תשל"ט), עמ' 53-55
- בולקה ב' – R. Reuven Bulka, *What You Thought You Knew About Judaism: 341 Misconceptions About Jewish Life*, New Jersey, 1989, p. 90
- בלייך א' – R. J. David Bleich, "Smoking", *Tradition* 16/4 (Summer 1977), pp. 121-123 = Elliot Dorff and Arthur Rosett, eds., *A Living Tree*, New York, 1988, pp. 349-352
- בלייך ב' – R. J. David Bleich, Letter to the Editor, *Tradition* 17/3 (Summer 1978), 140-142
- גולנינקין – R. David Golinkin, *Moment*, Vol. 16, No. 5 (October 1991), pp. 14-15 (זהו נוסח מקוצר של תשובה זאת)
- גייקוב – R. Walter Jacob, *Contemporary American Reform Responsa*, N.Y., 1987, pp. 19-20 – גרובנר – א. גרובנר, "האם מותר לעשן בקרב קבוצת אנשים המתנגדים לעישון?", עם התורה ב', ג' (תשמ"ב), עמ' 92-102
- דרייזן – R. Nathan Drazin, "Halakhic Attitudes and Conclusions to the Drug Problem and its Relationship to Cigarette Smoking" in Leo Landman, ed., *Judaism and Drugs*, Second Edition, N.Y., 1973, pp. 71-81
- הלוי – ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ב', סימן א' חלק ג', סימן י"ח חלק ג', סימן כ"ה חלק ה', סימן ק"ו, עמ' שצ"ג-שצ"ד (אגב אורחא) חלק ו', סימן נ"ח חלק ו', עמ' שפ"ב-שפ"ד חלק ז', עמ' רס"ז-רס"ח חלק ז', עמ' שלי"ט חלק ט', עמ' נ"ד-נ"ו
- הלפרין – ר' מרדכי הלפרין, "העישון – סקירה הלכתית", אסיא, עמ' 238-247
- הנדל – Dr. Russell Hendel, Letter to the Editor, *Tradition* 17/3 (Summer 1978) pp. 137-139
- הרינג – R. Basil Herring, *Jewish Ethics and Halakhah for Our Time*, Vol. 1, N.Y. 1984, pp. 221-243
- הרשקוביץ וקטן – ד"ר ב. הרשקוביץ ופרופ' ר. קטן, "עישון וסרטן – רקע רפואי", אסיא, עמ' 234-237
- ווייס – Zvi Weiss, Letter to the Editor, *Tradition*, ibid., pp. 139-140

- וולבה – ר שלמה וולבה, פאר תחת אפר, עמי מ"ט
וולדנברג – ר' אליעזר וולדנברג, אסיא, עמי 252-257 = שו"ת ציץ אליעזר, חלק ט"ו, סימן ל"ט =
פאר תחת אפר, עמי ל"ה
זלזניק – ר' אברהם יעקב זלזניק, פאר תחת אפר, עמי ל"ז-מ'
זלצמן – R. Steven Saltzman, "Smoking and Jewish Law", Submitted to the Committee of Jewish Law and Standards, Shevat 5746, 17 pp.
זמר – ר' משה זמר, "לעשן או לא לעשן – לפי ההלכה", דבר, ה' בסיון, תשמ"ו
חפץ חיים – ר' ישראל מאיר הכהן, ליקוטי אמרים, תשכ"ז, פרק י"ג
יוסף א' – ר' עובדיה יוסף, ראה אויערבאך לעיל
יוסף ב' – שו"ת יחווה דעה, חלק ה', סוף סימן ל"ט, עמי ק"פ-קפ"א
יוסף ג' – פאר תחת אפר, עמי כ"ג-כ"ד
כנסת הרבנים – Resolution of the Rabbinical Assembly, *Proceedings of the Rabbinical Assembly*, Vol. 44 (1982), p. 182 = Dorff and Rosett, op. cit., p. 359
מלצר – ד"ר אפרים מלצר, "השפעת העישון על מערכת הלב" וכו', אסיא עמי 222-233
מצגר – ר' יונה מצגר, מים ההלכה, כרך ב', תל אביב, תשמ"ח, סימן צ"ז
ניוזוויק – *Newsweek*, January 23, 1989, p. 20; June 11, 1990, p. 59; June 18, 1990, pp. 16-17
נסים – ר' יצחק נסים המצוטט אצל בולקה א', עמי 53
סליי – R. Menachem Slae, *Smoking and Damage to Health in the Halachah*, Jerusalem, 1990, 90 pp.
סיגל – R. Seymour Siegel, "Smoking – A Jewish Perspective", in Tom Mcdevitt, ed., *Smoking: Is it a Sin?*, Idaho, 1980, pp. 50-56 = Dorff and Rosett, op. cit., pp. 355-359
פאר תחת אפר – דב אטינגר, ספר פאר תחת אפר: העישון בימי חול ובימים טובים לאור ההלכה, ירושלים, תשמ"ט, רכ"ב עמוד (כולל תשובות שונות, דיון רחב של המחבר, וחוות דעת של רופאים)
פוסט – *The Washington Post*, Wed., September 26, 1990, p. A4
פיינשטיין א' – ר' משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב', סימן מ"ט (תשכ"ד)
פיינשטיין ב' – שם, חושן משפט, חלק ב', סימן ע"ו (תשמ"א)
פיינשטיין ג' – "על דבר עישון סיגריות בבית המדרש", נועם כ"ד (תשמ"ב), עמי ש"ו-ש"ח = אסיא, עמי 248-251 = פאר תחת אפר, עמי כ"ב-כ"ג
פיינשטיין ד' – "איסור עישון סמים", אגרות משה, יורה דעה, חלק ג', סימן ל"ה (תשל"ג)
פיינשטיין ה' – פאר תחת אפר, עמי י"ט (תשמ"ה)
פריהוף – Solomon Freehof, "The Use of Tobacco", *Reform Responsa for Our Time*, New York, 1977, No. 11 = Dorff and Rosett, op. cit., pp. 352-355
רוזנר א' – Dr. Fred Rosner, "Cigarette Smoking and Jewish Law", *Modern Medicine and Jewish Law*, New York, 1972, pp. 25-31
רוזנר ב' – Dr. Fred Rosner, "Cigarette and Marijuana Smoking", *Modern Medicine and Jewish Ethics*, New York, 1986, pp. 363-375
שטערן – ר' משה שטערן, פאר תחת אפר, עמי ל"ו
שטרן – ר' שמואל טוביה שטרן, שו"ת שבי"ט, חלק ג', דף קל"ד ע"ב
שלחן עגול – Rabbis Jeffrey Woolf, Reuven Bulka, Daniel Landes, Saul Berman, RCA Roundtable: Proposal on Smoking, July 1991, 12 pp.